

**XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИДА БУХОРО АМИРЛИГИ ҒУЗОР
БЕКЛИГИДАГИ АЙРИМ АҲОЛИ МАСКАНЛАРИГА ДОИР
МАЪЛУМОТЛАР (ЭСКИБОҒ, САВБОҒ ҚИШЛОҚЛАРИ МИСОЛИДА).**

Эргашев Умар Кузиевич

*(Иқтисодиёт ва педагогика университети нодавлат таълим муассасаси
мустақил изланувчиси).*

Аннотация: Мақолада XIX аср охирлари – XX аср бошларида Бухоро амирлиги Ғузор беклигидаги аҳоли масканларини номланиши унинг географик ўрни, аҳолисининг касб-кори ва этник келиб чиқишига қараб ҳамда туркий ва форсий топонимлардан иборат бўлса, сезиларли бир қисми эса номланиши айнан қандай омиллар билан боғлиғлиги етарлича аниқланмаган. Эскибоғ, Савбоғ қишлоқларнинг номланишлари таҳлил қилиниб, улар тўғрисида мулоҳазалар келтирилган, шунингдек, ушбу масалалар бўйича айрим истиқболли маълумотлар муҳокама қилинган.

Таянч сўзлар: “Қишлоқ”, “деҳ”, Эскибоғ, Савбоғ, “эски” ва “боғ”, Аскифағн ёки Искифағн, “Сунаж (Субах), “фағн”, “аск”, Субах, Субох, Субоғ, “Шав-фағн”, “Сав-фағн”, “фағн” (ибодатхона).

Бухоро амирлигига қарашли муҳим маъмурий-худудий бирликлардан бири бўлган Ғузор беклиги бир неча ўнлаб аҳоли масканлари – қишлоқ ва овулларни ўз ичига олган бўлиб, уларнинг кўпчилигини ўзбек тилида “қишлоқ”, форс-тожик тилида эса “деҳ” деб аталган аҳоли манзиллари ташкил этган. Уларнинг сезиларли бир қисми жойлашган географик ўрни, аҳолисининг касб-кори ва этник келиб чиқиши билан номланган ҳамда туркий ва форсий топонимлардан иборат бўлса, сезиларли бир қисми эса номланиши айнан қандай омиллар билан боғлиғлиги етарлича аниқланмаган аҳоли масканларидир. Бу ҳолат айниқса Ғузор беклигининг Эскибоғ, Ғуршак, Танги Ҳарам, Урайи калон, Қамай, Қайирма, Қора Айри,

Ёртитепа ва ҳоказо каби қишлоқларининг номланишида яққол кўзга ташланади. Уларнинг бир қисми қадимий аҳоли масканлари бўлиб, бир қисми эса сўнгги ўрта асрларда кўчманчи аҳолининг жадал ўтrockлашуви билан пайдо бўлган қишлоқлардир. Қуйида улардан бир нечаси тўхталиб ўтамыз.

Эскибоғ.

Бухоро амирлигининг XX аср бошларида тузидган Қушбеги ҳужжатларидан маълум бўлишича, Ғузор беклигининг бошқарув маркази бўлмиш Ғузор шаҳрининг яқинида жойлашган 26 та қишлоқни ўз ичига олган амлокликнинг номи Эскибоғ бўлган. Бу амлокликка қуйидагича қишлоқлар кирган: Абу Вайс, Оқ-тош, Ғулча, Жамоа-и Ғардури, Жар-арик, Жар-қоровул, Эчки-кирилди, Қайирма, Қора-айри, Қудуқ-и Қорабой, Қўнғирот, Панж-камар, Таваккал, Тоз-ғўзар, Тош-ғўзар, Ғардури, Хожа Чаҳордах, Човган, Чирровук, Чунағар, Чўр-тамах, Чучук, Шакар-булоқ, Шўр-арна, Шўр-қудуқ, Шўрча[1:297-304]. Ҳозирги кунда бу ҳудуд Ғузор шаҳри таркибига қўшилиб кетган. Ушбу топоним бўйича турлича фикрлар билдирилган. Кўпчилик, айниқса, маҳаллий аҳоли унинг “эски” ва “боғ” сўзларидан ташкил топган деб талқин қилишган. Яъни узoқ замонларда ташкил килинган боғ, ёнидаги боққа нисбатан анча олдин килинган боғ деб изоҳлашади. Т. Нафасовнинг ёзишича, В.В. Бартольд Кеш вилояти, ҳудудида Аскифағн ёки Искифағн қишлоғи ҳақидаги маълумот араб сайёҳлари асарларида борлигини қайд қилган ва у Ғузор шаҳри марказидаги Эскибоғ номига алоқаси бор, деб таъкидлаган [2:333-334]. Жумладан, араб-форс географи Истахрий ўзининг “Китоб ал-мамолик ва-л-масолик” (Йўллар ва ўлкалар китоби) номи асарида “Сунаж (Субах) ва Искифағн Ғузор рустоқидадир” деб ёзган бўлиб[3:166], бу эса бугунги Эскибоғ топонимининг асли Аскифағн ёки Искифағн бўлганини тасдиқлайди. Суғдий тил мутахассиси А.Л. Хромов Мовароуннаҳрдаги Аскифағн номи “юксак ибодатхона”, “фағн” сўзи қадимги эроний тилидаги “богина” (маъбуд, маъбад) сўзига дахлдор деб ёзади. Эскибоғ номидаги боғ сўзи суғдийча “фағн” сўзининг ўзгарган шакли бўлиши керак. Т. Нафасовнинг ёзишича, ушбу топонимнинг биринчи қисми “эски”

сўзи қадимий номлар таркибидаги “иски/аски” сўзининг ўзгаргани ёки қадимий номлар маҳаллий номининг араб тилида ўзгартиб ёзилган шакли бўлиши мумкин[4:232]. Бу фикрни тасдиқлайдиган шу каби лингвистик далилларга суяниш мумкин: 1) суғдийча негиздаги Ўрта Осиё топонимларининг сезиларли бир қисмида “аск” топоформанти учраб, бу ҳолат ўзбек, қozoқ ва яна бир қатор туркий халқлар дostonларида ўрин олган “Асқартоғ”, “Асқартов” мифологик атамаси мисолида ўз ифодасини топган. Аслида бу сўзнинг негизда суғдийча[5:230] “аск” (юқори, юксак, баланд) “ғар” (тоғ) ва туркийча “тоғ, тов” (тоғ) сўзлари ётади. Буни ушбу мифологик тоғ билан боғлиқ дostonларда қайд этилган[6:67-69] “Асқартов – дунёнинг энг марказида жойлашган энг баланд тоғ бўлган экан” мазмундаги ривоятлар ҳам тасдиқлайди. Яъни Асқартоғ сўзининг семантикасининг ўзиёқ бу атаманинг негизда тоғ култи ётганини кўрсатади. Қадимги суғдийлар мифологик қарашига хос тоғ култи афсоналари кейинчалик туркий халқлардаги мифологик қарашлар билан уйғунлашиб Асқартов ҳақида тушунчалар кенг ёйилган; 2) Эскибоғ топонимининг IX – XII асрларга тегишли араб ва форс географлари асарларида Кеш ҳукмдорлиги билан боғлиқ аҳоли маскани Эскифағн ёки Аскифағн кўринишларида тилга олиниши[7:166] ҳам Ғузордаги бу топонимнинг эскирган боғ, олдинги боғ деб талқин қилинаётган “Эски боғ” сўзининг асли “Юқоридаги ибодатхона” маъносида бўлганлигини кўрсатадиган омиллардан биридир. “Ибодатхона, “зардуштийлар жамоаси ибодат қиладиган жой” маъносидаги “фағн” сўзи кўшни Яккабоғ тумани номи мисолида ҳам ўз тасдиғини топади. “Яккабоғ” атамаси ҳам маҳаллий аҳоли орасида “бир дона боғ, якка боғ” деб очикланса-да, аслида бу топонимнинг негизда форс-тожик тилларига хос “якка-боғ” сўзи эмас, қадимги суғдийча “фағн” (ибодатхона)[8:337] сўзи ётса керак. Демак, Аскифағн “Юқоридаги ибодатхона” деган сўз негизда шакланган Эскибоғ номи суғдийча “аск” (юқори, юксак) ва “фағн” (ибодатхона) кейинчалик фонетик ўзгаришларга учраб, туркий тилли халқлар томонидан “аск” сўзи “эски”га ва “фағн” сўзи эса форсий-туркий “боғ” (боғ, мевазор)га айланиб, халқ орасида фарқли талқинлар

келиб чиқишига сабаб бўлган. Яъни бу ерда биринчидан бундан мингйиллар олдин суғдийларнинг туркийлашиб ёки форсийлашиб кетиши натижасида Аскифағн сўзининг бошланғич маъноси унутилган бўлса, иккинчидан эса Аскифағн – Эскибоғ сўзларининг фонетик томондан бирмунча ўхшашлиги омили таъсир қилган кўринади. Эскибоғ қишлоғи Ғузур шаҳрининг ёнгинасида жойлашган бўлиб, суғдийлар анъанасига кўра, зардуштийлар эътиқоди билан боғлиқ иншоатлар шаҳар ичида ёки шаҳарга яқин жойларда барпо қилинган. Ғузур шаҳрининг қадимги Суғд ўлкасига тегишли бўлганлиги ва бу ерда милoddан олдинги II мингйиллик ва милodий илк I мингйиллик орасида, яъни деярли 2,5-3 минг йил давомида кўпроқ суғдий тилли аҳоли яшаганидан келиб чиқилadиган бўлса, Эскибоғ топонимининг асли суғдийча Аскифағн экани янада ўз тасдиғини топади. Нахшаб, Кеш каби Ғузур ҳам Суғд воҳасининг таркибий бир қисми бўлмиш Жанубий Суғдга қарашли маъмурий бирлик бўлиб, бу ер Жанубий Суғднинг ҳам энг жануби ҳисобланиб, Суғд ва Бақтрия – Тохаристон ўлкалари чегарасида ўри олган.

Савбоғ.

Ғузур беклигининг йирик аҳоли манзилларидан бири Қушбеги архиви ҳужжатларида бекликка қарашли Ғармистон амлоклиги таркибидаги қишлоқлардан бири сифатида қайд этилган. Ҳозирги кунгача бу ном Ғузур туманига қарашли қишлоқлардан бирининг номи сифатида сақланиб қолган бўлиб, бу ер Ғузур шаҳрининг бирмунча шимоли-ғарбида жойлашган Ғармистон қишлоғидан бироз шимолдадир. Қушбеги ҳужжатларини нашр қилган тадқиқотчилар бу номни Саубағ кўринишида келтирган бўлиб, аслида унинг Савбағ ёки Савбоғ кўринишлари аслиятга яқин келади. Савбоғ Ғармистон амлоклигининг Жон-булоқ (Жом-булоқ), Занг-тепа, Керайит, Қирғиз-сарой, Можар, Хожа Размоз, Чўмушли (Чўмичли) ва ҳоказо каби 11 та қишлоғидан бири бўлиб, ҳозирги кунда ҳам ушбу жой номларининг бир қисми шу шаклларда

сақланиб қолган[9:113,116,142,168,315]. Бир қарашда ўзбек (туркий) ёки форс-тожик тилларига хос жой номини эслатадиган Савбоғ атамасининг асл негизини топиш бирмунча қийин. Чунки атама ёзма манбаларда Субах, Субох, Субоғ, Савбоғ кўринишларида учраб[10:295], унинг илк қисми “сав” ёки шунга ўхшаш вариантларининг луғавий маъносини топиш учун қадимий тилларга мурожаат қилишга тўғри келади. Ушбу топонимнинг иккинчи қисми “боғ” ёки унинг янада эскироқ кўриниши “бах”, “бох” сўзини юқорида келтириб ўтилган суғдийча “фағн” (ибодахона) сўзи билан солиштириш мумкин. Бироқ “сав” сўзининг луғавий маъносини аниқлаш учун шунга ўхшашроқ топонимлар билан солиштириш керак бўлади. Туркий тилларда, айниқса, ўзбек тилида “сов” ёки “сав” билан бошланадиган топонимлар деярли учрамайди. Суғдий тилга хос “шав”, “сав” топоформантлари эса Ўрта Осиёнинг бир қатор қадимий жойлари билан боғлиқ ёзма манбаларда ўрин олган. Масалан, Шаҳрисабз туманидаги Шаматон “Қора қишлоқ”, Жиззах вилоятидаги Шовкат ёки Шавкат “қора шаҳар, қора қишлоқ” Жанубий Қозоғистондаги қадимий Ўтрор, Ясси (Туркистон) шаҳарлари яқинидаги тоғ – Қоратовнинг эски суғдийча номи Шовғар “қора тоғ” маъносидаги аҳоли масканлари[11:5-7] билан солиштириш мумкин. Демак, Савбоғ топонимини суғдийча “Шав-фағн”, “Сав-фағн”, “Савбоғ”, яъни “Қора (йирик) ибодатхона” деб изоҳлаш мумкин. Ривожланган ўрта асрлар IX – XII асрларга тегишли араб ва форс манбаларида Субах номи Хузур қасабасига қарашли қишлоқ ва унинг теварагида Тубан ёки Тубон номи аҳоли маскани тилга олинади. Субах-Насафдан 6 фарсах нарида, Хузур қасабасида деб бир неча асарларда учраса-да, айрим тадқиқотчилар бу ном Истахрий томонидан Сунаж шаклида берилишига ва Насафдан бир манзил, Кешдан эса 2 фарсахлик йўлда, деб қайд этилишига ҳам тўхталиб ўтишади[12:298]. Аслида Истахрий бу номи айнан шундай келтирмаган бўлиб, кейинчалик хаттотлар асардан нусха кўчираётганда Субах сўзи Сунахга айланиб қолган бўлиши керак. Ўрта Осиёдаги жой номларини қоғозга тушириш ёки нусха олиш жараёнида бу ҳудудни яхши билмаган кўплаб араб-форс хаттотлари бирор атамани

ёзаётганда нуқталарнинг ўрнини алмаштириб қўйганликлари, шу тўғрисида бундай чалкашликлар келиб чиққанлиги маълум. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, Истахрий келтирган маълумотларда нафақат Сунаж (Субах), балки унга қўшни аҳоли масканлари ҳам ўрин олган. Улардан бир парча келтириб ўтаемиз: «Кэш шаҳардир ... Самарқанд томонида бир фарсахда ва Балх йўлида оқадиган дарё бор. Бу сувларнинг ортгани водийда тўпланиб, Насафга оқади. Шахристон ва ҳовлиларининг барчасида оқар сувлар ва боғлар бор. Маъмурий бирлигининг узунлиги тўрт кунга яқин. Унда Навқад Қурайш шаҳри бор. Сунаж ва Искифағн Хузор рустоқидадир. Унда мевалари ва уруғлари, тоғларида четга чиқариладиган шифобахш гиёҳлари кўп. Унда Мабанкат, Руд, Баламдарин, Самар, Кашк, Ару, Синам, Арған, Ҳавадҳан, Хузор, Суруза, Шакарда ад-Дохила ва Шакарда ал-Хорижа рустоқлари бор. Булар бари Кэш рустоқларидир»[13:166]. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, йирик топонимист олим Т. Нафасов араб манбаларидаги Субах билан ҳозирги Ғузур туманидаги Савбоғ аҳоли масканининг географик жойлашуви бир-бирига тўғри келмаслигини ёзиб, улардан биринчиси ёзма манбаларда Насаф ва Кэш оралиғида кўрсатилгани, Савбоғ эса Ғузур шаҳрига яқин жойлашганини илгари суради[14:232]. Бизнингча, бу фикрга тўлақонли қўшилиб бўлмайди. Сабаби, араб ва форс тиллардаги манбаларнинг кўпчилигида Субах Насаф ва Кэш орасида деб тилга олиниши билан бирга, ушбу аҳоли масканининг Хузур қасабасига қарашли экани, ўз навбатида Хузур Кэшга тегиши рустоқ бўлгани айтиб ўтилишининг ўзиёқ бу жойнинг ҳозирги Савбоғ билан битта жой эканини кўрсатади. Бундан ташқари, Истахрий келтириб ўтганидек, Сунаж (аслида Субах) билан Искифағн бир-бирига яқин ва Хузурга қарашли аҳоли масканлари эканлиги ҳам Субах – Савбоғ битта жой эканини тасдиқлайди. Шунингдек, Хузурга қарашли йирик аҳоли масканларидан бири Сурхакас деган ном остида қайд этилади. Улардан биринчиси – Тубан сўзи туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилидаги “қуйи, пастлик, пастликдаги жой”[15:365] билан боғлиқ бўлиши мумкин. Иккинчиси – Сурхакас эса суғдий тилли топоним эканлиги аниқ. Суғдий тилда “кас” “қишлоқ”

деган маъноларни билдирган[16:271-272]. Бу каби далилларни араб ва форс географлари асарларида Ғузур билан боғлиқ айрим маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Уларда кўпинча Ғузур қасаба (русток) деб тилга олинishi билан бирга, араб географи Ёқут «Ғузур» сўзининг маъносини «қийиқ кўзли» деб таржима қилиш мумкин бўлган «хазар» сўздан олинган деб ёзади[17:295]. Хазарлар Қора денгизнинг шимоли, Шимолий Кавказ ва Волгабўйини ўз ичига олган ҳудудда улкан салтанат – Хазар хоқонлиги (650-965) деган давлатга асос солган туркий элатлардан бири саналади[18:112-118]. Туркий элатларда ўша чоғлардаёқ монголоид ва европоид ирқларнинг аралашуви кузатилса-да, араб ва форслар томонидан туркийларни “қийиқ кўзли” деб тасвирлаш кенг ёйилган эди. Ёқут хазарларни шу кўринишда тавсифлаши ҳам бежиз эмас эди. Ғузур ва Хазар номларини битта негиздан қараш унчалик тўғри бўлмаслиги мумкин, бироқ ушбу маълумотлар Ғузур ҳудудида форсийлар каби туркий халқлар ҳам қадимдан яшаб келаётганига далил бўла олади. Буни XI асрда яшаб ижод қилган тилшунос олим Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғат-ит-турк” (Туркий сўзлар девони) номли асарида “Ғузур – турк шаҳарларидан бир жой исми” деб қайд этиши ҳам қўллаб-қувватлайди[19:389]. Сўнгги ўрта асрларда Ғузур туманидаги бир қатор аҳоли масканларининг номи этнонимлардан иборат бўлган. XX аср бошларида Ғармистон амлоклигига қарашли Можар (Можор), Чўмичли, Қирғиз-сарой қишлоқларида ўзбекларнинг сарой уруғи вакиллари яшаб, улар ушбу уруғнинг бирор тармоғи бўлмиш можор ёки можор-сарой, чўмичли, қирғиз ёки қирғиз-сарой тармоқларига мансуб бўлишган[20:168,315,375]. Хуллас, Бухоро амирлиги даврида Ғузур беклигида мавжуд бўлган аҳоли масканларидан айримлари билан танишиб чиқиш шундан дарак берадики, ушбу бекликдаги қишлоқ номларининг бир қисмини анча қадимий топонимлар ташкил этиб, уларнинг илдизи қадимги суғдийларга бориб тақалади. Бугунги кунда фонетик ўзгаришларга учраган Эскибоғ ва Савбоғ топонимлари кўпчилик ўйлаганидек “боғ” (мевазор) билан алоқали бўлмай, уларнинг шаклланишида суғдий тилга хос “фағн” (ибодатхона)

сўзи ётади. Бу эса ушба аҳоли масканлари Ўрта Осиёнинг энг қадимги жой номларидан бўлганини кўрсатибгина қолмай, балки уларнинг қадимий эътиқод марказларидан бўлгани ва Ғузур шаҳри ва унинг теварак-атрофи минтақа ижтимоий-маданий ҳаётида катта ўрин эгаллаганини тасдиқлайди.

Адабиётлар:

1. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX вв.) Материалы к исторической географии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. – Ташкент: Университет, 2001. – С. 297-304.
2. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Тошкент: Мухаррир, 2009. – Б. 333-334.
3. Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. Хуросон ва Мовароуннахр. Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р. Т. Худайбергенов. – Тошкент: Фан, 2019. – Б. 166.
4. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 232.
5. Gharib B. Sogdian Dictionary. Sogdian – Persian – English. – Tehran: Farhang Publications, 1995; Лившиц В. А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – С. 230.
6. Эшонова З., Қозоқова Ф. Асқартоғ образининг мифологик талқинига доир // Андижон давлат университети илмий хабарномаси. 2014 / №2. – Андижон, 2014. – Б. 67-69.
7. Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. – Б. 166.
8. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 337.
9. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 113, 116, 142, 168, 315.
10. Равшанов П. Қарши тарихи. – Тошкент: «Янги аср авлоди», 2006. – Б. 295.
11. Байтанаев Б. Древний Испиджаб. Шымкент-Алматы, 2003. – Б. 5-7.

12. Равшанов П. Қарши тарихи. – Б. 298.
13. Истахрий. «Китаб ал-масалик вал-мамалик». Йўллар ва ўлкалар китоби. – Б. 166.
14. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 232.
15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т ҳарфи. Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент, 2008. – Б. 365.
16. Лившиц В. А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. – С. 271-272.
17. Равшанов П. Қарши тарихи. – Б. 295.
18. Артамонов М. И. История Хазар. – Л.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962; Меликсет-бек Л. М. Хазары по древнеармянским источникам в связи с проблемой Моисея Хоренского. Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И. А. Орбели. – М. -Л., 1960. – С. 112–118.
19. Кошғарий, Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девону-луғот ит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 1- том. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 389.
20. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Б. 168, 315, 375.